

Fort XIV jako nowoczesny przykład interdyscyplinarnego zagospodarowania obiektów fortecznych oraz krajobrazu fortecznego

Marcin Sajdak, Przemysław Gawęda, Katarzyna Koziół

Poniższy tekst ma za zadanie przedstawienie projektu funkcjonalno-przestrzennego rewaloryzacji obiektów pośredniego fortu piechoty nr XIV Twierdzy Toruń wraz z przyległymi terenami zielonymi i wodnymi.

Problematyka zagadnienia skupia się przede wszystkim na przedstawieniu zgoła różnych i sprawiających wrażenie wykluczających się pomysłów zagospodarowania terenu fortecznego i obiektów fortecznych oraz udowodnieniu, iż potencjał ukryty w fortyfikacjach sprzyja wykorzystywaniu ich do różnorodnych funkcji kulturalnych, społecznych, turystycznych, edukacyjnych, rekreacyjnych, sportowych oraz biznesowych.

Rys historyczny oraz opis budowli

Pierwszy projekt fortu pośredniego piechoty powstał 20 października 1888 r. Rok później rozpoczęła się budowa. Krótko po skończeniu prac budowlanych, w lutym 1893 r., powstał projekt przebudowy dwóch remiz artyleryjskich, które zostały wyposażone w wieżyczki obserwacji piechoty z kopułami typu W.T.90. Projekty zostały opracowane przez Komitet Inżynierski Generalnej Inspekcji Twierdz, zgodnie z zaleceniami Generalnego Inspektora Twierdz generała von Stiehle.

Fort XIV wybudowano w celu wzmocnienia zewnętrznego pierścienia fortyfikacji, a dokładnie wypełnienia luki w obronie między głównymi fortami artyleryjskimi: Fortem XIII Karol Kniaziewicz (dawniej VI Winrich von Kniprode) oraz Fortem XV Henryk Dąbrowski (dawniej VII Herman von Salza).

Fort XIV należy do grupy trapezowych pośrednich fortów toruńskich i jest przykładem standardowego międzypolowego dzieła piechoty. Pierwotnie posiadał nr VIa i nosił nazwę Herman Balk. Od 1926 r. zmieniono numerację i nazwę. Fortowi nadano numer XIV i nazwę Józef Dwernicki, a następnie Józef Bem.

W centralnej części fortu znajduje się jednokondygnacyjny blok koszarowy, wokół którego prowadzi droga wałowa, z której możliwy jest dostęp do pozostałych obiektów: prochowni, remiz artyleryjskich i schronu pogotowia. Blok koszarowy posiada

13 kazamat różnego przeznaczenia, takich jak: magazyn kuchni, kuchnia, kantyna, sypialnie dowództwa i żołnierzy, magazyny, wartownia, łaźnia, latryna. Wejście do koszar znajduje się w środkowej części ściany czołowej, na lewo od broniącej mostu wartowni. Główną oś komunikacyjną stanowi korytarz biegnący przez całą długość bloku koszarowego zakończony od południowego zachodu latryną i wejściem do prawej poterny, a od północnego wschodu nieistniejącym wejściem do magazynu kuchni oraz początkiem lewej poterny. Poza latryną każda z kazamat posiada wspólne z sąsiednim pomieszczeniem wyjście labiryntowe, prowadzące bezpośrednio na zewnątrz.

Obie poterny prowadzą do dwukondygnacyjnych schronów pełniących funkcję remiz artyleryjskich położonych po lewej i prawej stronie wału czołowego. Remizy posiadają zachowane do dziś wieżyczki obserwacji piechoty zakończone kopułami W.T.90. oraz wewnętrzne dwuskrzydłowe drzwi pancerne.

W centralnej części wału czołowego znajduje się niewielki schron pogotowia. Wejście do wnętrza prowadzi przez korytarz labiryntowy zakończony dwoma dwuskrzydłowymi drzwiami pancernymi, a następnie do dwóch kazamat.

W lewym i prawym wale barkowym zlokalizowane zostały prochownie. Posiadają one po dwie kazamaty. Jedno z pomieszczeń, które pełniło funkcję magazynu prochu, posiada okienka doświetlające wnętrze przy pomocy lampy naftowej.

Fort posiada kształt zbliżony do trapezu. Jego czoło i barki stanowi wał ziemny ze stanowiskami dla piechoty i 6 lekkich dział kalibru 75mm, rozdzielonymi 5 schronami z wyjściami na drogę wałową.

Otoczająca fort mokra fosa o szerokości 34 m nie była broniona z kaponier lub kojca. Cała fosa otoczona jest płotem parkanowym wykonanym z kraty fortecznej o łącznej długości ok. 795 m.

Na przeciwskarpie fosy biegnie wąska droga straży za stokiem, kiedyś osłonięta zasiekami ukrytymi w przedstoku. W ramach przygotowań do wojny w latach 1913–1914 na stoku drogi krytej fortu, na przedłużeniu odcinka czołowego zbudowano betonowe schrony typu „Heindrich”, od których prowadzą prostopadle do fosy rowy dobiegowe do stanowisk piechoty na krawędzi przedstoku fortu.

Droga do fortu biegnie pod osłoną wału do bramy głównej. Wjazd do fortu odbywa się przez pięcioboczny dziedziniec ze schronem obrony wjazdu osłonięty spłaszczonym wałem ziemnym i otoczony płotem parkanowym z kraty fortecznej o łącznej długości ok. 120 m. Z dziedzińca droga prowadzi groblą do mostu (do lat 60. XX w. przesuwno-uchylny) nad fosą i następnie do bloku koszarowego.

Wjazd na odcinku drogi przez groblę i most był obserwowany i broniony z usytuowanej na wprost wartowni ze strzelnicami obserwacyjno-strzeleckimi oraz centralnie umieszczoną większą strzelnicą kartaczownicy lub karabinu maszynowego.

Początkowo załogę fortu stanowiło około 300 żołnierzy – kompania piechoty, obsługa dział na niskich lawetach kołowych i działka. Fort pozbawiony jest baterii skrzydłowych artylerii ciężkiego kalibru. W jego sąsiedztwie zbudowano ziemne baterie

i schrony artylerzystów. Na zapleczu fortu w linii jego lewego barku zbudowano podwójną ziemną baterię dla sześciu i czterech dział 12 i 15 cm.

Fort w okresie pokoju zajmowała okresowo załoga do ćwiczeń. Po wybuchu I wojny światowej załoga bezpieczeństwa fortu liczyła pluton piechoty.

W latach 1920–1922 lewobrzeżne forty były wykorzystane przez Obóz Internowanych nr 11 w Toruniu do przetrzymywania żołnierzy rosyjskich. Fort XIV był miejscem skoszarowania żołnierzy polskich z kompanii wartowniczej.

W czasie II wojny światowej na terenie fortów utworzono obóz jeniecki Stalag XX A. W Fortcie XIV umiejscowiono szpital obozowy.

Po II wojnie światowej obiekt przejęło wojsko i wykorzystywało jako magazyn, dokonując w pomieszczeniach nieznacznych przeróbek, takich jak: wybicie dwóch okien z przeznaczeniem na drzwi lub zamurowanie potern i niższych kondygnacji remiz artyleryjskich.

Fort XIV położony jest na południowo-wschodnich obrzeżach miasta, w odległości 3 km od centrum tyczenia pierścienia fortecznego (Brama Mostowa). Sąsiednie forty to: Fort XIII (artyleryjski, na zachód) znajdujący się w odległości 1440 m, Fort XV (artyleryjski, na północny wschód) – w odległości 950 m.

Właścicielem fortu jest bydgoski Hotel City. Obiekt jest bez przerwy nadzorowany, chętnie udostępniany do zwiedzania i organizowania różnych imprez kulturalnych, edukacyjnych i szkoleniowych.

Ryc. 16.1. Fort XIV – blok koszarowy

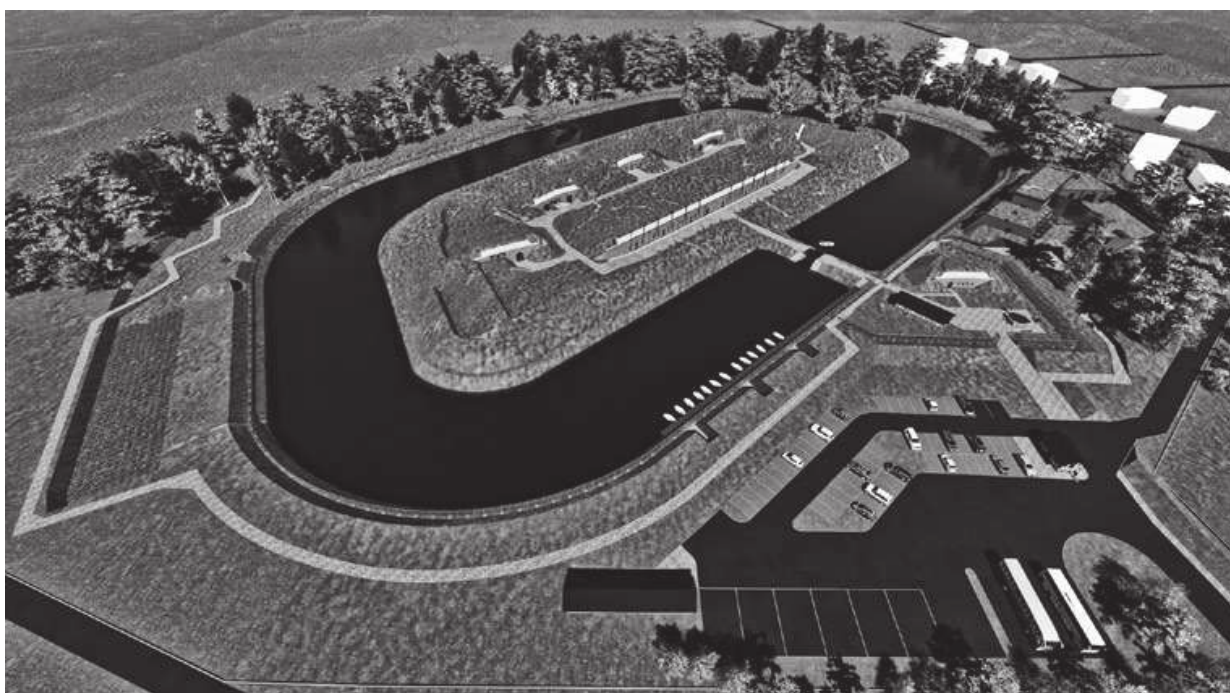
Główne założenia projektowe

Fort XIV zlokalizowany jest w lewobrzeżnej, mało zurbanizowanej części Torunia w niewielkiej odległości do dróg DK 91, S10 oraz A1. Świetnie zachowane obiekty forteczne, dobra obsługa komunikacyjna, sąsiedztwo nieuciążliwej i rozproszonej zabudowy wraz z licznymi terenami zielonymi są potencjałem, który daje szansę na aktywizację samego fortu, jak i całej tej części miasta.

Teren Fortu XIV wraz z okalającą go fosą oraz terenami zielonymi zajmuje powierzchnię około 10 ha. Rozległa działka pozwala na dość swobodne wprowadzenie różnych funkcji, które nie będą ze sobą kolidować, a uzupełniać się, tworząc jeden spójny organizm.

Adaptacja dzieł fortecznych i wykorzystanie ich przede wszystkim do szeroko pojętych aktywności rekreacyjno-turystycznych pociąga za sobą stworzenie nowych kubatur dla funkcji towarzyszących, takich jak: administracja, noclegi, gastronomia, pomieszczenia techniczne i sanitarne. Dla tych celów na całym terenie zlokalizowano nowe budynki, które nie dominują w historycznym krajobrazie. Pod względem zastosowanych rozwiązań architektoniczno-budowlanych dzielą się one na:

- ♦ budynki ukryte całkowicie pod ziemią w sąsiedztwie przedstoków, wałów lub transzei;
- ♦ budynki parterowe nawiązujące gabarytami i materiałami elewacyjnymi do budynków z tzw. muru pruskiego;
- ♦ budynek hotelowy o nowoczesnej architekturze nawiązujący materiałami elewacyjnymi oraz kształtem do architektury fortecznej.

Ryc. 16.4. Fort XIV – widok z lotu od strony północnej

Projekt zakłada podzielenie terenu na osiem różnych stref, których funkcje wynikają z zastanych walorów historycznych, przyrodniczych oraz możliwości maksymalnego wykorzystania drzemiącego w nich potencjału (Ryc. 16.2. – Aneks ilustracyjny, s. 303).

- ♦ STREFA KOMUNIKACJI KOŁOWEJ zlokalizowana jest w północnej części działki od strony historycznej drogi prowadzącej do fortu. W tej części planuje się parking turystyczny dla samochodów, autobusów i kamperów wraz z całym zapleczem socjalnym oraz dojazd do budynku hotelowo-administracyjnego.
- ♦ STREFA WEJŚCIOWA – wykorzystany do tego celu jest dziedziniec wjazdowy otoczony kratą forteczną wraz ze schronem obrony wjazdu, który stanowiłby bufor i wejście na cały teren fortu. W tym miejscu planowany jest nowy budynek z muru pruskiego dla obsługi ruchu turystycznego (sprzedaż biletów, informacja, pamiątki). W schronie obrony wjazdu zlokalizowanie monitoringu i ochrony przywróciłoby mu historyczną funkcję wartowni.
- ♦ STREFA HOTELOWO-ADMINISTRACYJNA – ZEWNĘTRZNA stanowi rozwinięcie strefy komunikacji kołowej i umożliwi dojście piesze do hotelu oraz dojazd do podziemnej hali garażowej. Strefa połączona jest także przejściem pieszym ze strefą wejściową poprzez jedną z dwóch furtek wypadowych w kracie fortecznej.
- ♦ STREFA HOTELOWO-ADMINISTRACYJNA – WEWNĘTRZNA na terenie zlokalizowanym na zachód od dziedzińca wjazdowego, przeznaczonym pod budynek hotelowo administracyjny. Budynek stanowić będzie główne zaplecze noclegowe, gastronomiczne i noclegowe dla całego terenu fortu. W hotelu planowanych jest ok. 120 miejsc noclegowych. Większość pokoi ma ekspozycję południową z widokiem

Ryc. 16.5. Blok koszarowy – projekt

Ryc. 16.6. Schrony w wale czołowym – projekt

panoramicznym na cały teren fortu. W sąsiedztwie budynku przewidziano także miejsce dla pola namiotowego z pełnym węzłem sanitarnym. Bryła budynku nawiązuje kształtem do bastionu, przykryta jest dachem zielonym, ściany przysypane są wałami ziemnymi. Powyższe rozwiązania oraz lokalizacja na gęsto zalesionym terenie sprzyja ukryciu budynku i minimalizowaniu jego dominacji w przestrzeni. Parter budynku jest obniżony w terenie, przez co dojście w formie łamanej transzei potęguje forteczny charakter budynku.

- ♦ STREFA REKREACJI RUCHOWEJ znajduje się w południowej zalesionej części działki, wokół fosy na tzw. przedpolu fortecznym. Teren w zamyśle z racji jego przyrodniczej specyfiki będzie przeznaczony na wszelkiego rodzaju aktywności ruchowe, takie jak: gry terenowe, gry strzeleckie ASG (Air Soft Gun), siłownie, place zabaw. We wschodniej części miejsce swe znajdzie również park linowy, który będzie rozpięty częściowo nad fosą. Do obsługi tej strefy przewidziano jeden budynek z muru pruskiego oraz dwa budynki podziemne będące zapleczem dla gier strzeleckich.
- ♦ STREFA REKREACJI WODNEJ – Fort XIV jako jedyny z toruńskich fortów posiada fosę wodną na pełnym obwodzie. Forteczny akwen wodny o szerokości 34 m umożliwia wykorzystanie go na wiele sposobów. Wiosną i latem może zapełnić się łódkami, kajakami i rowerami wodnymi. Zimą zaś łyżwiarzami. Zapleczem technicznym będą projektowane w przedstoku wzdłuż kraty fortecznej podziemne hangary i magazyny.
- ♦ STREFA EKSPOZYCJI HISTORYCZNYCH – północno-zachodnia część fortu ze względu na dobrą ekspozycję i otwarcia widokowe przeznaczona jest na strefę

Ryc. 16.7. Blok koszarowy – nocowanie w kazamacie

typowo historyczną z pełnym odtworzeniem wyglądu fortu z czasów jego powstania. Na ten cel planowane jest wykorzystanie części bloku koszarowego (kuchni i magazynu kuchni), prochowni w lewym barku oraz poterny i lewego dwukondygnacyjnego schronu remizy artyleryjskiej w wale czołowym, części stoku z zasiekami oraz jednej z wartowni przedpola. Obcowanie z historią możliwe byłoby na dwa sposoby: stały i czynny. Stałe poznawanie historii to zwiedzanie ekspozycji np. o historii Twierdzy Toruń i innych czasowych wystaw związanych z fortecznymi tematami zlokalizowanych w kazamatach. Czynne poznawanie historii związane byłoby z uczestnictwem w wytaczaniu działa z remizy na wał, w wykonywaniu czynności, by oddać strzał.

- ♦ W prochowni lewej możliwe będzie umieszczenie ekspozycji broni palnej wraz z możliwością wykorzystania jej podczas musztry z poznaniem tajników jej obsługi.
- ♦ STREFA NAUKI I GIER. Kolejna część fortu – 11 kazamat bloku koszarowego, prochownia prawego barku, poterna, prawy dwukondygnacyjny schron remizy artyleryjskiej i schron pogotowia w wale czołowym przeznaczone będą na aktywności związane z nauką, zabawą i kulturą. Główna część bloku koszarowego (8 kazamat) pełnić będzie funkcje dydaktyczno-naukowe w formie zajęć „przez naukę do zabawy” dla dzieci i młodzieży. W pozostałej części bloku koszarowego znajdzie się miejsce na tzw. nocowanie survivalowe. Byłaby to szansa na przywrócenie chociaż częściowo pierwotnej funkcji pomieszczeń koszarowych: dwie kazamaty ponownie mogłyby być wykorzystane na noclegi grupowe w wojskowym stylu, latryna zaś na węzeł sanitarny. Dla zwolenników większych wrażeń zaproponowany będzie nocleg

bez światła dziennego w pokojach przygotowanych na niższej kondygnacji remizy artyleryjskiej. Pomysł na prawą prochownię oraz schron pogotowia to miejsce na gry multimedialne oraz małe salki kinowe czy escape room. Powyższe funkcje będą mogły być częścią oferty hotelowej, ale także służyć do indywidualnego wykorzystania. Wspomnieć należy również o zaplanowanej dla tego terenu ofercie kulturalno-rozrywkowej, której zapleczem będzie pływająca po fosie scena oraz widownia umieszczona na stoku wału czołowego wraz z węzłem sanitarno-technicznym zlokalizowanym bezpośrednio pod nią. Zaplecze dla sceny znajdować się będzie po przeciwległej stronie fosy w nowych podziemnych budynkach, do których będzie możliwy dojazd samochodów dostawczych. Dojście do widowni będzie prowadziło z majdanu poprzez nowoczesną poternę przebijającą się przez wał czołowy.

Podsumowanie

Przyczynkiem, mianownikiem, wspólnym tłem, pomostem dla powyższych działań jest przestrzeń i nowa funkcja wykreowana przez nowoczesną architekturę zatopioną w historii pruskiego dzieła fortecznego – pośredniego fortu piechoty nr XIV.

Relacje przestrzenne między ukształtowaniem terenu fortecznego, istniejącymi obiektami fortecznymi oraz nowymi rozwiązaniami architektonicznymi umożliwią dostosowanie całego terenu dla osób niepełnosprawnych.

Wprowadzenie nowych budynków, które mają za zadanie przejęcie funkcji potrzebnych do obsługi rewaloryzacji fortu, ale jednocześnie mało pożądanym we wnętrzach fortecznych, chociażby ze względu na trudność adaptacji ze względu na przepisy budowlane, pomaga wykorzystać maksymalny potencjał i walor fortyfikacji, nie ingerując w ich historyczną autentyczność.

Fort XIV jako jedyny przykład tego typu fortu piechoty w naszym kraju wraz z jego bardzo dobrym stanem zachowania ma szansę stać się po pierwsze atrakcyjnym miejscem na spędzenie aktywnie czasu dla ludzi o zgoła różnych zainteresowaniach i upodobaniach, po drugie ważnym ośrodkiem aktywizacji lokalnej społeczności o zasięgu ponadlokalnym, po trzecie żywym zabytkiem, pozwalającym w sposób ciekawy i aktywny poznać XIX-wieczne fortyfikacje.

Inicjatorem pomysłu stworzenia nowej koncepcji funkcjonowania zabytkowego Fortu XIV jest Katarzyna Kozieł z firmy APRO Investment sp. z o.o., Toruń przy pełnej akceptacji i udziale właściciela terenu, tj. spółki Hotel City sp. z o.o. z siedzibą w Bydgoszczy.